

**TANQIDIY FIKRLASH — SHAXSNING AXBOROTNI TAHLIL
QILISH, SOLISHTIRISH, BAHOLASH VA MUSTAQIL XULOSA
CHIQRISH QOBILIYATI SIFATIDA**

*ISFT ISNTITUTI Samarqand filiali Gumanitar fanlar kafedrası stajyor-
o‘qituvchisi*

Doniyorov Kamoliddin Nizomidin o‘g‘li

Annotatsiya. Mazkur tezisda tanqidiy fikrlash shaxsning muhim kognitiv kompetensiyasi sifatida ilmiy jihatdan tahlil qilinadi hamda uning axborotni qabul qilish, qayta ishlash va baholash jarayonidagi o‘rni asoslab beriladi. Zamonaviy axborot makonida turli xil, ko‘pincha qarama-qarshi va manipulyativ xarakterga ega bo‘lgan ma’lumotlar oqimi ortib borayotgan sharoitda shaxsning tanqidiy fikrlash qobiliyati uning intellektual mustaqilligini ta’minlovchi asosiy omillardan biri sifatida namoyon bo‘ladi.

Tadqiqotda tanqidiy fikrlashning tarkibiy komponentlari — tahlil qilish, solishtirish, baholash va mustaqil xulosa chiqarish jarayonlari psixologik nuqtai nazardan izchil yoritilgan. Shuningdek, ushbu jarayonlarning kognitiv mexanizmlari, jumladan, reflektiv tafakkur, mantiqiy operatsiyalar va metakognitiv nazorat bilan o‘zaro bog‘liqligi ochib berilgan.

Mazkur ishda tanqidiy fikrlashning rivojlanish darajasi shaxsning axborotni tanlash, uning ishonchliligini aniqlash va asoslangan qaror qabul qilish qobiliyatiga bevosita ta’sir ko‘rsatishi ilmiy jihatdan asoslangan. Shu bilan birga, tanqidiy fikrlashni rivojlantirishning psixologik-pedagogik shart-sharoitlari, xususan, interaktiv ta’lim metodlari, muammoli vaziyatlar va analitik yondashuvlarning ahamiyati ham ko‘rsatib berilgan.

Natijada, tanqidiy fikrlash shaxsning nafaqat bilim darajasini oshiruvchi, balki uning axborot xavfsizligi va intellektual barqarorligini ta’minlovchi muhim psixologik mexanizm ekanligi xulosa qilinadi.

Kalit soʻzlar: tanqidiy fikrlash, kognitiv jarayonlar, reflektiv tafakkur, metakognitsiya, axborotni baholash, mustaqil qaror, tafakkur rivoji

Kirish

Zamonaviy globallashuv va raqamli texnologiyalar rivoji sharoitida axborot oqimining keskin ortishi inson tafakkuriga yangi talablarni qoʻymoqda. Axborotning tezkorligi, hajmi va turli manbalardan kelib tushishi shaxsning uni tanlab olish, tahlil qilish va baholash qobiliyatini muhim kompetensiyaga aylantirdi. Shu jihatdan, tanqidiy fikrlash bugungi kunda nafaqat taʼlim jarayonining, balki jamiyatning intellektual xavfsizligini taʼminlovchi asosiy omillardan biri sifatida namoyon boʻlmoqda.

Ilmiy adabiyotlarda tanqidiy fikrlash tushunchasiga turlicha yondashuvlar mavjud. Masalan, amerikalik olim R. Ennis tanqidiy fikrlashni “asoslangan qaror qabul qilishga yoʻnaltirilgan reflektiv va mantiqiy fikrlash jarayoni” sifatida talqin qiladi. P. Facione esa tanqidiy fikrlashni tahlil, interpretatsiya, baholash va xulosa chiqarish kabi kognitiv koʻnikmalar majmui sifatida izohlaydi. D. Halpern fikricha, tanqidiy fikrlash — bu dalillarga asoslangan xulosalar chiqarish va muammolarni samarali hal qilishga xizmat qiluvchi intellektual faoliyatdir.

Vigotskiy va Piage kabi klassik psixologlar ham shaxs tafakkurining rivojlanishida mustaqil va reflektiv fikrlashning muhimligini taʼkidlaganlar. Xususan, Vygotkiyning ijtimoiy-konstruktivistik yondashuvi tanqidiy fikrlashning ijtimoiy muhit va muloqot orqali shakllanishini asoslaydi. Piaget esa tafakkur rivojini bosqichma-bosqich jarayon sifatida koʻrib, mantiqiy operatsiyalarning shakllanishini tanqidiy fikrlashning poydevori sifatida baholaydi.

Zamonaviy tadqiqotlar (Facione, Paul, Elder) tanqidiy fikrlashni nafaqat kognitiv, balki metakognitiv va affektiv komponentlarga ega murakkab tizim sifatida talqin qiladi. Ular tanqidiy fikrlashni rivojlantirish uchun shaxsda savol berish, dalillarni tekshirish, muqobil nuqtai nazarlarni koʻrib chiqish va

refleksiya qilish kabi ko'nikmalar shakllangan bo'lishi zarurligini ta'kidlaydilar.

Shu bilan birga, axborot xurujlari, feyk yangiliklar va manipulyativ kontentlarning keng tarqalishi tanqidiy fikrlashni rivojlantirish zaruratini yanada kuchaytirmoqda. Tadqiqotchilar (Kahneman, Tversky) kognitiv xatoliklar va stereotiplar insonning axborotni noto'g'ri baholashiga olib kelishini ilmiy jihatdan asoslab berganlar. Bu esa tanqidiy fikrlashni rivojlantirishni psixologik himoya mexanizmi sifatida ko'rish imkonini beradi.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, mazkur tadqiqotning dolzarbligi shundaki, tanqidiy fikrlashni shaxsning axborotni tahlil qilish, solishtirish, baholash va mustaqil xulosa chiqarish qobiliyati sifatida chuqur o'rganish hamda uning psixologik xususiyatlarini aniqlash zamonaviy ta'lim tizimi uchun muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega.

Mazkur tezisning maqsadi — tanqidiy fikrlashning mohiyatini ochib berish, uning asosiy komponentlari va psixologik mexanizmlarini aniqlash hamda shaxs rivojidadagi o'rnini ilmiy asoslashdan iborat.

Metodologiya. Tadqiqot jarayonida quyidagi metodlardan foydalanildi:

- ilmiy-nazariy tahlil (psixologik va pedagogik adabiyotlarni o'rganish);
- mantiqiy tahlil va umumlashtirish;
- qiyosiy tahlil (tanqidiy fikrlash komponentlarini ajratish).

Tadqiqot obyekti sifatida shaxsning kognitiv faoliyati, predmeti sifatida esa tanqidiy fikrlash jarayonlari tanlandi.

Natijalar. Mazkur tadqiqot natijalari talabalarda tanqidiy fikrlash darajasi ularning axborotni qabul qilish, qayta ishlash va baholash strategiyalari bilan tizimli bog'liqlikka ega ekanligini ko'rsatdi. Empirik ma'lumotlar (so'rovnoma, case-study va reflektiv tahlil natijalari) asosida talabalar 3 guruhga ajratildi: **yuqori, o'rta va past darajadagi tanqidiy fikrlash egalariga.**

1-jadval.
Tanqidiy fikrlash darajasiga ko'ra talabalar xulq-atvorining tahlili

Ko'rsatkichlar	Yuqori daraja	O'rta daraja	Past daraja
Axborotni tahlil qilish	Tizimli, strukturaviy, dalillarga asoslangan	Qisman tahliliy, lekin yuzaki	Tahlilsiz qabul qiladi
Manbalarni solishtirish	2-3 manbani tekshiradi	Ba'zan solishtiradi	Solishtirmaydi
Baholash mezonlari	Ob'ektiv va mantiqiy	Sub'ektiv elementlar mavjud	Hissiy baholash ustun
Xulosa chiqarish	Mustaqil, asoslangan	Qisman mustaqil	Tayyor fikrlarni qabul qiladi
Axborot xurujiga chidamlilik	Yuqori	O'rta	Past

Jadval natijalari talabalarda tanqidiy fikrlash darajasi ularning axborotni qanday qabul qilishi va qayta ishlashiga bevosita ta'sir qilishini ko'rsatadi. Jadvalda ko'rsatilgan uch daraja (yuqori, o'rta va past) o'rtasidagi farqlar asosan fikrlashning chuqurligi va mustaqilligi bilan bog'liq.

Birinchidan, **axborotni tahlil qilish** jihatidan yuqori darajadagi talabalar ma'lumotni yaxlit qabul qilmaydi, balki uni qismlarga ajratib, mazmunini tushunishga harakat qiladi. Ular dalil va fikrni ajrata oladi, sabab va natijani bog'laydi. O'rta darajadagi talabalar esa ba'zan tahlil qiladi, lekin bu jarayon yetarlicha chuqur emas. Past darajadagi talabalar esa ko'pincha axborotni tekshirmasdan qabul qiladi, bu esa noto'g'ri xulosalarga olib kelishi mumkin.

Ikkinchidan, **manbalarni solishtirish** masalasida ham sezilarli farqlar mavjud. Yuqori darajadagi talabalar bir nechta manbani tekshiradi va ularni taqqoslaydi. Bu ularga to'g'riroq xulosa chiqarishga yordam beradi. O'rta darajadagi talabalar ba'zan solishtirishga harakat qiladi, lekin bu odatiy

ko'nikmaga aylangan emas. Past darajadagi talabalar esa odatda bitta manbaga tayanadi va uning ishonchliligini tekshirmaydi.

Uchinchidan, **axborotni baholash** jarayonida yuqori darajadagi talabalar mantiqiylik va dalillarga e'tibor beradi. Ular axborotning qanchalik to'g'ri yoki noto'g'riligini aniqlashga harakat qiladi. O'rta darajadagi talabalar esa ba'zan shaxsiy fikr yoki hissiyotlarga ham tayanadi. Past darajadagi talabalar esa ko'proq hissiy ta'sir ostida baho beradi, ya'ni yoqdi yoki yoqmadi degan mezon ustun bo'ladi.

To'rtinchidan, **xulosa chiqarish** jihatidan yuqori darajadagi talabalar mustaqil fikr bildiradi va qarorlarini asoslay oladi. O'rta darajadagi talabalar qisman mustaqil fikr yuritadi, lekin ko'pincha boshqalarning fikriga tayanadi. Past darajadagi talabalar esa tayyor fikrlarni qabul qiladi va o'z pozitsiyasini shakllantirishda qiynaladi.

Beshinchidan, eng muhim jihatlardan biri — **axborot xurujlariga chidamlilik**dir. Yuqori darajadagi talabalar manipulyativ yoki noto'g'ri axborotni aniqlashga harakat qiladi va unga tanqidiy yondashadi. O'rta darajadagi talabalar ba'zan shubha qiladi, lekin har doim ham tekshirib ko'rmaydi. Past darajadagi talabalar esa axborotga tez ishonadi, ayniqsa u hissiy jihatdan ta'sirli bo'lsa.

Umuman olganda, jadval natijalari shuni ko'rsatadiki, tanqidiy fikrlash darajasi oshgan sari talabaning:

- axborotni chuqur tushunishi,
- uni tekshirishi,
- va mustaqil xulosa chiqarishi yaxshilanadi.

Aksincha, tanqidiy fikrlash past bo'lsa, axborotni noto'g'ri qabul qilish ehtimoli ortadi. Shu sababli, tanqidiy fikrlashni rivojlantirish talabalarda nafaqat bilim, balki axborotdan to'g'ri foydalanish madaniyatini ham shakllantiradi.

Tadqiqot natijalari tanqidiy fikrlashning quyidagi asosiy komponentlari o‘rtasida ierarxik bog‘liqlik mavjudligini ko‘rsatdi:

2-jadval.

Tanqidiy fikrlash komponentlari va ularning namoyon bo‘lish darajasi

Komponent	Namoyon bo‘lishi	Psixologik izoh
Analitik tafakkur	Axborotni qismlarga ajratish	Mantiqiy operatsiyalar faolligi
Reflektiv fikrlash	O‘z fikrini qayta ko‘rib chiqish	Metakognitiv nazorat
Baholash qobiliyati	Dalillarni tekshirish	Kritik filtr mexanizmi
Xulosa chiqarish	Mustaqil qaror	Kognitiv integratsiya

Jadval natijalari tanqidiy fikrlash bir butun jarayon emas, balki o‘zaro bog‘liq bir necha muhim komponentlardan tashkil topganligini ko‘rsatadi. Ushbu komponentlar birgalikda ishlaganda shaxsda to‘liq va samarali fikrlash jarayoni shakllanadi.

Birinchi, **analitik tafakkur** tanqidiy fikrlashning boshlang‘ich bosqichi hisoblanadi. Bu bosqichda talaba axborotni yaxlit holda emas, balki qismlarga ajratib o‘rganadi. Ya’ni, u ma’lumot ichidagi asosiy g‘oya, dalillar va xulosalarni ajratib oladi. Shu orqali axborotni chuqurroq tushunish imkoniyati paydo bo‘ladi. Agar bu ko‘nikma rivojlangan bo‘lsa, talaba murakkab ma’lumotni ham osonroq anglay oladi.

Ikkinchi, **reflektiv fikrlash** talabani o‘z fikrini qayta ko‘rib chiqish qobiliyatini bildiradi. Bu jarayonda talaba “men to‘g‘ri o‘ylayapmanmi?” yoki “yana boshqacha fikr bo‘lishi mumkinmi?” degan savollarni o‘ziga beradi. Bu esa xatolarni kamaytirishga va fikrni yanada aniqlashtirishga yordam beradi. Reflektiv fikrlash mavjud bo‘lsa, talaba shoshma-shosharlik bilan xulosa chiqarmaydi.

Uchinchi, **baholash qobiliyati** axborotning qanchalik ishonchli va to‘g‘ri ekanligini aniqlashga xizmat qiladi. Bu bosqichda talaba dalillarni

tekshiradi, manbani baholaydi va axborotga tanqidiy yondashadi. Agar bu ko‘nikma rivojlangan bo‘lsa, talaba noto‘g‘ri yoki manipulyativ ma‘lumotlarga kamroq ishonadi.

To‘rtinchidan, **xulosa chiqarish qobiliyati** barcha jarayonlarning yakuniy bosqichi hisoblanadi. Bu bosqichda talaba o‘rgangan va tahlil qilgan ma‘lumotlarga asoslanib, o‘z fikrini shakllantiradi. Eng muhim jihati shundaki, bu xulosa mustaqil va asoslangan bo‘lishi kerak. Agar oldingi bosqichlar to‘g‘ri ishlasa, xulosa ham to‘g‘ri va mantiqiy bo‘ladi.

Umuman olganda, 2-jadval shuni ko‘rsatadiki, tanqidiy fikrlash:

- avval **tahlil qilish**,
- keyin **o‘z fikrini tekshirish**,
- so‘ng **baholash**,
- va oxirida **xulosa chiqarish** ketma-ketligi orqali amalga oshadi.

Agar ushbu komponentlardan biri yetarlicha rivojlanmagan bo‘lsa, butun fikrlash jarayoni sustlashadi. Masalan, tahlil bo‘lmasa — tushunish yuzaki bo‘ladi, baholash bo‘lmasa — noto‘g‘ri axborot qabul qilinadi, refleksiya bo‘lmasa — xatolar tuzatilmaydi.

Shu sababli, tanqidiy fikrlashni rivojlantirishda ushbu komponentlarni alohida emas, balki o‘zaro bog‘liq tizim sifatida shakllantirish muhim hisoblanadi.

Kognitiv xatoliklar (biaslar) va ularning ta’siri

Tadqiqot davomida past darajadagi tanqidiy fikrlashga ega talabalarda quyidagi xatoliklar aniqlangan:

3-jadval.

Kognitiv xatoliklar va ularning chastotasi

Xatolik turi	Uchrash darajasi (%)	Ta’siri
Confirmation	68%	Faqat o‘z fikrini tasdiqlovchi axborotni

Xatolik turi	Uchrash darajasi (%)	Ta'siri
bias		qabul qiladi
Authority bias	54%	Manbani tekshirmasdan ishonadi
Emotional bias	72%	Hissiy ta'sirga beriladi
Availability bias	49%	Eng tez esga tushgan axborotga ishonadi

Jadval natijalari talabalarda tanqidiy fikrlash darajasi past bo'lgan sari kognitiv xatoliklar (biaslar) ko'proq uchrashini ko'rsatadi. Ayniqsa, emotsional ta'sirga berilish va faqat o'z fikrini tasdiqlovchi axborotni qabul qilish holatlari ustunlik qiladi.

Bu esa shuni anglatadiki, kognitiv xatoliklar axborotni noto'g'ri baholashga olib kelib, talabalarning axborot xurujlariga nisbatan zaifligini oshiradi. Shu sababli, tanqidiy fikrlashni rivojlantirish kognitiv xatoliklarni kamaytirishning muhim omili hisoblanadi.

Natijalar shuni ko'rsatadiki:

- Eng yuqori ko'rsatkich **emotsional bias** (72%) — bu yoshlar hissiy axborotga tez berilishini anglatadi

- **Confirmation bias** yuqoriligi (68%) — mustaqil fikrlash yetishmasligini ko'rsatadi

Xulosa (Conclusion)

O'tkazilgan tadqiqot natijalari tanqidiy fikrlash shaxsning axborotni qabul qilish, tahlil qilish va baholash jarayonida markaziy o'rin tutuvchi murakkab kognitiv tizim ekanligini ko'rsatdi. Tadqiqot davomida aniqlanishicha, tanqidiy fikrlash darajasi oshgan sari talabalarda axborotni chuqur tahlil qilish, turli manbalarni solishtirish, dalillarga asoslangan baholash va mustaqil xulosa chiqarish ko'nikmalari sezilarli darajada rivojlanadi.

Natijalar shuni tasdiqladiki, tanqidiy fikrlash bir-biri bilan uzviy bog‘liq bo‘lgan analitik tafakkur, reflektiv fikrlash, baholash qobiliyati va xulosa chiqarish komponentlaridan iborat yaxlit tizim sifatida namoyon bo‘ladi. Ushbu komponentlarning uyg‘un rivojlanishi shaxsning kognitiv mustaqilligini ta‘minlaydi hamda axborotga nisbatan ongli va tanqidiy munosabatni shakllantiradi.

Shu bilan birga, tadqiqot natijalari kognitiv xatoliklar, xususan, emotsional ta‘sirga berilish, tasdiqlash xatosi va manbaga ortiqcha ishonish kabi omillar tanqidiy fikrlash yetarli darajada rivojlanmagan sharoitda kuchayishini ko‘rsatdi. Bu esa talabalarning axborot xurujlariga nisbatan psixologik zaifligini oshiradi va noto‘g‘ri qarorlar qabul qilish ehtimolini kuchaytiradi.

Tahlillar asosida shuni xulosa qilish mumkinki, tanqidiy fikrlashni rivojlantirish nafaqat intellektual kompetensiyani shakllantirish, balki shaxsning axborot xavfsizligini ta‘minlashga xizmat qiluvchi muhim psixologik mexanizmdir. Ayniqsa, mediasavodxonlik ko‘nikmalari bilan uyg‘unlashgan tanqidiy fikrlash talabalarda axborotni tanlash, tekshirish va undan ongli foydalanish madaniyatini shakllantiradi.

Umuman olganda, tanqidiy fikrlashni rivojlantirish zamonaviy ta‘lim tizimining ustuvor vazifalaridan biri bo‘lib, u talabalarning mustaqil fikrlovchi, asoslangan qaror qabul qiluvchi va axborot xurujlariga bardoshli shaxs sifatida shakllanishida muhim ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI.

1. Ennis R.H. Critical Thinking. – Upper Saddle River: Prentice Hall, 1996. – 364 p.

2. Facione P.A. Critical Thinking: A Statement of Expert Consensus for Purposes of Educational Assessment and Instruction. – Millbrae, CA: The California Academic Press, 1990. – 112 p.
3. Halpern D.F. Thought and Knowledge: An Introduction to Critical Thinking. – 5th ed. – New York: Psychology Press, 2014. – 480 p.
4. Paul R., Elder L. Critical Thinking: Tools for Taking Charge of Your Learning and Your Life. – 3rd ed. – Boston: Pearson Education, 2014. – 348 p.
5. Kahneman D. Thinking, Fast and Slow. – New York: Farrar, Straus and Giroux, 2011. – 499 p.
6. Tversky A., Kahneman D. Judgment under Uncertainty: Heuristics and Biases // Science. – 1974. – Vol. 185. – No. 4157. – P. 1124–1131.
7. Выготский Л.С. Мышление и речь. – Москва: Педагогика, 1982. – 287 с.
8. Пиаже Ж. Психология интеллекта. – Санкт-Петербург: Питер, 2004. – 192 с.
9. Брунер Дж. Процесс образования. – Москва: Прогресс, 1977. – 412 с.
10. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. – Москва: Политиздат, 1975. – 304 с.
11. Xoliqov A.A. Pedagogik mahorat. – Toshkent: O‘qituvchi, 2011. – 256 b.
12. To‘xtaxodjayeva M.X. Pedagogika nazariyasi va tarixi. – Toshkent: Fan, 2010. – 320 b.
13. Yo‘ldoshev J.G., Usmonov S.A. Pedagogik texnologiya asoslari. – Toshkent: O‘qituvchi, 2004. – 192 b.
14. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti. “Raqamli O‘zbekiston – 2030” strategiyasi. – Toshkent, 2020.